

Мср Милица Соврлић, асистент
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
ORCID: 0000-0003-1824-4428

Прегледни научни рад
УДК: 316.323.3:341.224
DOI: <https://doi.org/10.46793/7623-154.039S>

ОДРЖАВАЊЕ И ЗАШТИТА РЕЧНИХ ПУТЕВА И ОБАЛА У СТАРОМ РИМУ*

Резиме

Иако су Римљани имали добру мрежу копнених путева, Рим се углавном снабдевао робом које је Тибром допремана из главне луке Остије. С обзиром на то да се знатни део превоза робе вршио управо на овај начин, обезбеђивање пловности реке и спречавање угрожавања пловидбе било је од изузетне важности. Први подухвати у том правцу потицали су од поједних владара, али је врло рано установљена и посебна служба која се старала о Тибру и његовим обалама. Поред тога, одржавању и заштити свих других јавних река и речних путева допринео је и претор увођењем неколико популарних интердиката.

Кључне речи: стари Рим, реке, заштита, *curatores riparum et alvei Tiberis*, популарни интердикти.

1. Корист и опасности Тибра

Важну улогу у развоју и успону римске државе, између осталог, имала је импозантна мрежа путева. Почевши од првог каменог друма *Via Appia* који је изграђен 312. године пре нове ере, Римљани су израдили путну мрежу која је повезивала Апенинско полуострво, а затим и цео познати свет. Првобитна намена ових друмова била је војна, али се са развојем државе почињу користити и у трговачке и друге сврхе.¹ Међутим, с обзиром да је Рим био приобални град, подједнако важни су били и речни путеви, а пре свега Тибар.

* Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2025. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

¹ Владетић, С., *Услуге у друмским гостионицама римске империје*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 3, Крагујевац, 2011, стр. 145.

Тибром је до Рима допремана велика количина робе која је стизала морским путевима, а која се складиштила у главним лукама, Остији и ПUTEОЛИМА.² У почетку, роба је складиштена само у Остији. Међутим, остијска лука није била баш повољна, јер се управо ту Тибар уливао у море и често доносио огромне количине муља које су отежавале, па чак и онемогућавале у одређено доба године пристајање бродова и складиштење робе. То је био разлог да бродови пристижу у место ПUTEОЛИ у заливу Напуља. Лука ПUTEОЛИ је имала много повољеније услове. Имала је боље лучке објекте и у њу су могли да пристају већи бродови.³

Роба која се складиштила у ПUTEОЛИМА даље се до Рима превозила копненим путевима или морским путем. Уколико је ишла морским путем то је чињено мањим бродовима који су пловили узводно уз обалу до Остије. Превоз робе на овај начин био је много јефтинији и краћи. Пут од ПUTEОЛА до Остије је трајао само три дана, а речни пут од Остије до Рима био је дуг 190 стадија,⁴ односно мање од тридесет километара.

Предности транспорта робе на овај начин и каснијег допремања до Рима, али уз проблеме који су постојали у Остији, потврђује и идеја о грађевинском подухвату који је потекао од Цезара. Његова намера је била да отклони све проблеме на обали Остије и да изгради такву луку у коју би могли да приспевају велике флоте, а у вези са тим и да предузме одређене мере у погледу Тибра.

Да би омогућио трговачким бродовима безбедан и лак пролаз, планирао је да скрене ток реке изградњом канала. Канал би пролазио кроз Понтијске и Сетијске мочваре и уливао би се у море код Терацине.⁵ Терацина се налазила на падини између Понтијске мочваре и мора, а од Рима је била удаљена око 120 km.⁶

Пролазак канала кроз мочварно подручје је замишљено да обезбеди дренажу и да се земљиште претвори у обрадиво, а тако би се уштедело и на раду при прокопавању, јер би се постојећи пловни путеви само продубили и прикључили каналу. Међутим, упркос потенцијалним користима, ово је био

² Strabon, *Geographica*, III, 2, 6 (*The Geopgraphy of Strabo*, translated Hamilton, H. C., in three volumes, London, MDCCCLIV).

³ Aldrete, G., *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press Baltimore, 2006., стр. 182, Станковић, Е., *Улога транспорта у снабдевању Рима*, Зборник радова: Слобода пружања услуга и правна сигурност, Крагујевац, 2019, стр. 104.

⁴ Strabon, *Geographica*, III, 3, 5, Станковић, Е., *нав. чланак*, стр. 104.

⁵ Suetonius, Ceasar, 44 (Suetonius Tranquillus, *The Lives Of The Twelve Caesars* translated by Thomson, A., London, 1909.).

⁶ Titus Livius, *Ab Urbe condita*, 4. 59 (Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града*, превод, предговор и објашњење Мирковић, М., Београд, 1991. и Titus Livius, *The History of Rome*, translated by Roberts, C., editor Rhys, E., London, 1905).

тешко остварив план зато што је укључивао пробијање пловног пута дужег од 60 km кроз веома тежак терен.⁷

Проблеме луке у Остији решио је Клаудије. Он је 42. године, одмах након ступања на престо, кренуо у реализацију плана за изградњу нове луке у близини Остије. Крајњи резултат је била лука површине 69ha. Лука је била заштићена од видиковаца пристаништем на крају којег је изграђен светионик, а поред пристаништа је изграђен и канал који је повезивао луку са Тибром.⁸

Међутим, осим у трговини и снабдевању града робом, Тибар је имао важну улогу и у обезбеђивању других потреба типичних за градску средину, а пре свега у погледу организације канализационог система и водоснабдевања.

Тибар је био крајње одредиште свог отпада у граду. Заправо, са реком је био повезан канализациони канал (*Cloaca Maxima*) који је изграђен у шестом веку пре нове ере за време владавине Тарквинија Приска.⁹ У почетку, то је био отворени канал који је пресецао форум, али како се мењала архитектура града, тако се мењао и систем одвођења. Велика клока је временом покривена, а на канал су биле прикључене цеви што је чинило канализацију Рима.¹⁰

Осим тога, Тибар је био и главни извор воде за град. Пре него што су 312. године направили први водоводни систем *Aqua Appia*, Римљани су се снабдевали водом коју су довлачили из Тибра, бунара и околних извора.¹¹ Касније, услед увећања популације, али и чињенице да вода из Тибра није више била чиста и здрава, то најбоље дочарава Јувенал називајући је *torrens cloaca*, односно бујична канализација,¹² водом су се снабдевали из аквадуката. Рим се снабдевао водом из једанест аквадуката од којих су само три носила површинску воду, а остали подземну, па самим тим и квалитетнију воду.¹³

Међутим, иако је био од изузетне важности, Тибар је често показивао и своју опасну страну. Главни проблем реке била је подложност изливању, а што је остављало озбиљне и страшне последице.¹⁴ Кише и олује, уз притоке, толико би подизале ниво воде да је река могла да поплави ниже делове града.

Ово је био разлог да се предузимају различите мере у циљу спречавања поплава и штета које су због тога могле да настану. Тако је Август проширио и

⁷ Aldrete, G., *нав. дело*, стр. 182.

⁸ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, 60.11 (*Dio's Roman History*, english translation by Cary, E., in nine volumes, London, MCMXXV.); Suetonius *Claudius*, 20, Станковић, Е., *нав. чланак*, стр. 105.

⁹ Titus Livius, 1.38; 1.56; Strabon, III, 3, 8.

¹⁰ D.43,23,1,6; Владетић, С., *Водовод и канализација у старом Риму*, Зборник радова: Правна мисао у срцу Шумадије, Крагујевац, 2012, стр. 38.

¹¹ Владетић, С., *Квалитет воде у старом Риму*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. VII, Крагујевац, 2016, стр. 143.

¹² Juvenalis, *Satirae*, 5. 103. (Juvenal, *The Satires*, translated by Kline, A. S., Purdue University, Indiana, USA, 2011.).

¹³ Владетић, С., *Квалитет воде...*, стр. 146.

¹⁴ Titus Livius, 35.9; Dio Cassius, 37.58; 39.61; 53.20; 53.33.

очистио корито Тибра,¹⁵ Веспасијан је поправио насипе¹⁶, а Трајан је изградио канал који је требало да одводи вишак воде и слаби речну снагу.¹⁷

2. Административна контрола

Осим иницијативе појединих владара, постојао је и административни надзор и старање о реци. У периоду републике, старање о Тибру (*cura Tiberis*) и његовим обалама било је на цензорима.¹⁸ Тако је М. Фулвије изградио пристаниште на Тибру и шипове за мост на коме су, неколико година касније, цензори П. Сципион Африканац и Л. Мумије подигли лукове.¹⁹

Новац за радове у вези са одржавањем Тибра и његових обала обезбеђиван је из државне благајне, а да би се добила одговарајућа сума била је потребна одлука Сената.²⁰ С обзиром да су ово били јавни радови посао се обављао преко предузетника. Као и у случају неких других подухвата, на пример, изградње аквадуката, цензори су имали овлашћење да закључе уговор са предузетницима у вези изградње, а после тога су имали задатак да надзиру извођење радова.²¹

У каснијем периоду, старање о Тибру је било на посебној служби (*curatores riparum et alvei Tiberis*). Према Светонију, службу је основао Август.²² Међутим, Тацит и Дион Касије заслугу приписују његовом наследнику Тиберију, пружајући притом, за разлику од Светонија, и податке о организацији и активностима службе.

Додељивање задатка кураторима је више у складу са Августовом политиком. Међутим, могуће је да у Августовом периоду још није постојала стална служба куратора и да се консолидовала тек под Тиберијем.²³ У сваком

¹⁵ Suetonius, *Augustus*, 30.1.

¹⁶ Newton Curtus, H., *The Epigraphic evidence for the regins of Vespasian and Titus*, Ithaca, 1902., стр. 45.

¹⁷ Plinius, *Epistulae*, 8.17 (*The letters of the Younger Pliny*, translated by Delaware Lewis, J., London, 1879).

¹⁸ Ciceron, *De legibus*, стр. 120 (Ciceron, *Zakoni*, priredio i preveo Nečas Hraste, D., Zagreb, 1996.); Polibius, *Histories*, 6.13, 6.17 (Полибије, *Историје*, предговор, превод и коментар Рицл, М., Матица српска, Нови Сад, 1988.); Titus Livius, 39.44; 40.51.

¹⁹ Titus Livius, 40.51.

²⁰ Polibius, 6.13; Titus Livius, 40.51.

²¹ Владетић, С., *Управљање водоснабдевањем Старог Рима у периоду републике*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015, стр. 615.

²² Suetonius, *Augustus*, 37.1; Kamińska, R. M., *Appointment to And Holding of Collegial offices in the early principate using the example of Curatorial Colleges*, *Miscellanea Historico-Iuridica*, Vol. XXIII No. 1/2024, стр. 35.

²³ Kolb, A., *Die cure in Rome - Aufgaben, Kommunikation, Vernetzung innerhalb der Stadtverwaltung un das Beispiel procurator columne Divi Marci*, *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit, Antike Imperien, Geschichte und Archäologie*, Bd. 2,

случају, 15. година се помиње као година у којој је Тибар толико набујао да је поплавио ниже делове града, да је током повлачења понео остатке порушених кућа и лешеве и да је Тиберије наредио да се оснује колегија, а сенаторима Атеј Каптону и Луцију Арнуцију дао је налог да пронађу начин како да се река обузда.²⁴

Колегија је имала пет чланова сенаторског положаја. Чланови су изабрани коцком и имали су задатак да воде рачуна да се ток воде одржава што равномерније током читаве године и с обзиром на временске прилике.²⁵ За време владавине цара Клаудија, жреб је замењен именовањем односно, чланове колегије је именовао император.²⁶

Други део Тиберијевог налога није имао успеха. Наиме, регулациони план који су сенатори предложили, а да би се спречило изливање Тибра, било је скретање тока река и језера који га напајају сувишном водом. Међутим, приликом расправљања у сенату пројекат је одбачен и одлучено је да се ништа не мења.

Седници на којој се расправљало присуствовале су делегације муниципија и колонија које су саслушане и које су изнеле могуће проблеме уколико би се ток реке изменио, а осим тога, постојали су верски приговори на мешање у свете потоке и њихова пратећа света места која су била сведоци ритуала које су изводили преци. Коначно, тврдило се да смањење тока Тибра значи умањивање величанства Оца Тибра (*Tibernis Pater*).²⁷

Организација колегије се временом мењала, али и послови за које је била задужена. У колегијалном облику је остала до Веспасијана. Од тада, иако је задржано само име колегије, послови су били под управом једног човека.²⁸

Служба је предузимала све активности које су умерене на одржавање нивоа реке и обезбеђивања пловности. Колегија је уклањала препреке, како вештачке, тако и природне, попут дрвећа или остатака од бродолома и осиуравала је да је канал довољне дубине јаругањем.²⁹ Осим чишћења корита, поправљала је кејеве и насипе или градила нове као што је, на пример, учињено за време Веспасијана када је то био једини начин да се реши висок водостај. Такође, куратори су имали надлежност да обележавају границе речних обала и

Herausgeber Reden, S., Schmidt-Hofner, S., Eich, P., Bang, P., Schöningh, F., 2018, стр. 203-204.

²⁴ Tacitus, *Annales*, 1.76 (Корнелије Тацит, *Анали*, превела Црепајац, Ј., Београд, 1970); Dio Cassius, 57.14.

²⁵ Dio Cassius, 57.14.

²⁶ Вилемс, П., *Римско јавно право*, превео са француског Милосављевић, Ж, Београд, 1898., стр. 532.; Kamińska, R. M., *нав. дело*, стр. 35.

²⁷ Tacitus, 1. 79.

²⁸ Robinson, O., *Ancient Rome, city planning and administration*, London and New Yourk, 1991, стр. 88; Newton Curtus, H., *нав. дело*, стр. 45; Meiggs, R., *Roman Ostia*, second edition, Oxford, 1997, стр. 304.

²⁹ Aldrete, G., *нав. дело*, стр. 201.

да решавају спорове који у вези са тим настају, као и да дају право појединцима или групама да заузму или користе земљиште дуж реке које је у јавном власништву. Тако је удружење тибарских скелеција (*lenuncularii traiectus Luculli*) тражило дозволу од куратора за изградњу зграде у близини Тибра.³⁰

За време Трајана, колегија је добила надлежност да одржава и канализациони систем и од тада се назива *curatores alevi et riparum Tiberis et cloacarum urbis*.³¹ Интересантно је да је у том периоду куратор Тибра био чувени Плиније Млађи.³²

Чињеница да је служба добила ширу надлежност у односу на претходни период, имала је за последицу сарадњу са службом која се старала о водоводима.

Повезивање две службе је разумљиво уколико се има у виду да на канализациону мрежу нису били прикључени сви стамбени објекти. Канализационе прикључке су имале само господске куће и станови у приземљу инсула. Становници виших спратова су садржај празнили у бачве које су биле постављене на улазу зграде и које су повремено чистили ђубретари, а некада су га једноставно бацали на улицу. С друге стране, они за које то није био велики трошак, могли су, уз наплату, користити јавне клозете којима су управљали њихови закупци (*conductores foricarium*).³³

Дакле, уколико се нечистоћа није сакупљала у посебним цистернама или јамама сливала се на улицу, али је испирана стално текућом водом и прикупљана различито обликованим уличним сливницима.³⁴ Вода за испирање улица коришћена је из фонтана и базена којих је било доста по граду и који су примали воду из система аквадукта. Аквадукти су обезбеђивали воду и за јавна купатила, с тим што је у овом случају директно усмеравна у канализационе цеви.³⁵ Према томе, јасно је зашто је постојала сарадања са водоводном службом и зашто је старатељ водовода (*curator aquarum*), између осталог, имао дужност да се брине да има довољно вишка воде за испирање одвода.³⁶

3. Интердиктна заштита

Јавном реком (*flumina publica*), која је према схватању римских правника, река која непрекидно тече,³⁷ свако је могао да плови, било бродом, било

³⁰ Исто, стр. 200.

³¹ Вилемс, П., нав. дело, стр. 532.

³² Plinius, 5.14; Robinson, О., нав. дело, стр. 89.

³³ Владетић, С., Водовод и канализација..., стр. 39-40.

³⁴ Радивојевић, А., Конструкције и технике грађења античког Рима, Београд, 2004., стр. 114.

³⁵ Aldrete, G., нав. дело, стр. 175.

³⁶ Robinson, О., нав. дело, стр. 86.

³⁷ D.43.12.1.3; D.1.8.4.1.

сплавом и да користи њене обале за утовар и истовар.³⁸ У супротном, односно уколико би неко покушао силом да то спречи, претор је могао да одобри интердикт, *interdictum ut in flumine publico navigare liceat*.³⁹

Интердикт су вероватно најчешће подизала лица којима други спречавају пловидбу и обављање радова на обали, али је аналогно сличном интердикту о слободном коришћењу сувоземног јавног пута⁴⁰ и општем правилу о заштити јавне употребе *rei publicae*⁴¹, његово издавање могао захтевати и било који римски грађанин.⁴²

Међутим, осим могућности издавања интердикта против лица које је употребило силу како би спречио другог да слободно плови и користи обалу, претор је увео још неколико популарних интердиката који су дориносили уређењу коришћења и понашања на реци и обалама, па самим тим и заштити пловних путева.

Као што је познато, интердикт је наредба или забрана коју је претор издавао на захтев једне странке и упућивао другој (туженом) или обема. Уколико лице, коме је интердикт упућен, не поступи по налогу претора, вођен је интердиктни спор. Међутим, у случају популарних интердикта упућивани су само туженом, односно били су увек само једностранни.⁴³

Прва група интердиката се односи на случајеве угрожавања пловидбе закрчивањем пловног пута. Реч је о прохибиторном и реституторном интердикту.⁴⁴

Прохибиторни интердикт, *ne quid in flumine publico ripave eius facias*, забрањивао је да се на јавној реци или њеној обали нешто прави или баци и наноси чиме би се могло ометати искрцавање робе, пловидба и сидрење бродова.⁴⁵ Дакле, радило се о интердикту којим се постизало да се престане са даљим угрожавањем пловног пута.

Међутим, интердикт није могао постићи одговарајуће дејство када су радње на реци и обали већ извршене или је бацање предмета било трајног карактера, па је тада издаван интердикт *quod in flumine publico ripave eius*

³⁸ D.1.8.5; I.2.1.2; I.2.1.4.

³⁹ D.43.14.1pr; D.43.14.1.

⁴⁰ D.43.8.2.45 „Претор каже: „Забрањујем употребу насиља да би се спречио било ко да слободно пролази и вози јавним друмом или путем.“

⁴¹ D.43.7.1 Свакоме је дозвољено да ужива користи од јавне имовине намењене за употребу свих, као што су, на пример, јавни друмови и путеви; и стога, на захтев било које особе, мешање у њих може бити забрањено

⁴² Јоцић, Л., *Интердиктна заштита као један од видова преторовог утицаја на развој римског права*, докторска дисертација, Београд, 1982, стр. 248.

⁴³ Даниловић, Ј., *Популарне тужбе од римског до савремених права*, Београд, 1968, стр. 52.

⁴⁴ D.43.12.1pr; D.43.12.19; D.43.12.20.

⁴⁵ D.43.12.1pr; D.43.12.12; D.43.12.14; D.43.12.19.

factum.⁴⁶ То је био реституторни интердикт што значи да је претор наређивао да се стање на реци и обалама врати у пређашње стање.⁴⁷

После извршене реституције и упоствљања саобраћаја на јавној реци могао се издати и прохибиторни интердикт *ne quid in flumine publico ripave eius facias*, али само ако није био издат пре реституторног интердикта.⁴⁸

Друга група интердикта обухвата обезбеђивање радова на речној обали. Реч је о прохибиторном интердикту *de ripa minuenda*.

Наиме, свако је имао право да обавља било какве радове у било којој јавној реци или на њеној обали или свом земљишту које је непосредно уз обалу, али под условом да се тиме не омета пловидба и да је онај који је предузимао радове положио или обећао осигурање на име опасности од штете за период од десет година. Обезбеђење се давало како суседима, тако и лицима која поседују земљу са друге стране обале.⁴⁹ Сходно томе, претор је забранио употребу силе да се у томе било ко спречава.⁵⁰

Конечно, трећа група интердикта се односила на промену смера тока воде и такође је обухватала један прохибиторни и један реституторни интердикт.

Прихибиторним интердиктом *ne quid in flumine publico ripave eius fiat*, забрањивало се да се било шта гради у јавној реци или на њеним обалама или да се било шта поставља у реку или на њеним обалама због чега би вода могла да тече другим смером у односу на ток претходне године.⁵¹

Радови који су предузимани морали су да утичу на снагу, начин и ток струје. Односно, неко се сматрао одговорним ако је канал промењен радовима који су га учинили нижим или ужим и ако, као последица тога, струја постаје бржа и узрокује проблеме за суседе.⁵² Заправо, претор је овим интердиктом обезбеђивао да река не пресуши зато што су издате незаконите дозволе за црпљење воде и да се речна корита мењају и наноси штета суседима, а што се види и кроз правило да се интердикт примењивао без обзира да ли је рекла пловна или не.⁵³

Уколико би се поступило супротно и поменуте радње биле извршене, издавао се реституторни интердикт *quod in flumine publico ripave eius factum*.⁵⁴

⁴⁶ D.43.12.19; Јоцић, Л., *нав. дело*, стр. 248.

⁴⁷ D.43.12.20; D.43.12.22.

⁴⁸ Јоцић, Л., *нав. дело*, стр. 248.

⁴⁹ D.43.15.1 pr; D.43.15.1.3-4-5.

⁵⁰ D.43.15.1 pr; D.43.15.1.2.

⁵¹ D.43.13.1pr; D.43.13.1.9, D.43.13.1.12.

⁵² D.43.13.1.1.

⁵³ D.43.13.1.1; D.43.13.1.2

⁵⁴ D.43.13.1.11; D.43.13.1.12.

*Milica Sovrlić, LL.M., Assistant
Faculty of Law, University of Kragujevac*

MAINTENANCE AND PROTECTION OF RIVER ROUTES AND RIVERBANKS IN ANCIENT ROME

Summary

Although the Romans had a well-developed network of roads, Rome was primarily supplied with goods transported along the Tiber from the main port of Ostia. Ensuring the river's navigability and preventing threats to navigation was therefore of paramount importance. Initial efforts in this regard came from individual rulers, but a dedicated service was established at an early stage to take care of the Tiber and its banks. Moreover, the praetor contributed to the maintenance and protection of all other public rivers and waterways by introducing several popular interdicts.

Key words: *ancient Rome, rivers, protection, curatores riparum et alvei Tiberis, popular interdicts.*

Литература

- Aldrete, G., *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press Baltimore, 2006.
- Владетић, С., *Услуге у друмским гостионицама римске империје*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 3, Крагујевац, 2011.
- Владетић, С., *Водовод и канализација у старом Риму*, Зборник радова: Правна мисао у срцу Шумадије, уКрагујевац, 2012.
- Владетић, С., *Управљање водоснабдевањем Старог Рима у периоду републике*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015.
- Владетић, С., *Квалитет воде у старом Риму*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. VII, Крагујевац, 2016.
- Вилемс, П., *Римско јавно право*, превео са француског Милосављевић, Ж, Београд, 1898.
- Watson, A., *The Digest of Justinian*, Vol.1-5, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.
- Даниловић, Ј., *Популарне тужбе од римског до савремених права*, Београд, 1968.
- Dio's Roman History*, english translation by Cary, E., in nine volumes, London, MCMXXV.

- Јоцић, Л., *Интердиктна заштита као један од видова преторовог утицаја на развој римског права*, докторска дисертација, Београд, 1982.
- Juvenal, *The Satires*, translated by Kline, A. S., Purdue University, Indiana, USA, 2011.
- Јустинијанове Институције, превео са латинског Бакотић, Ј., Београд, 1912.
- Kamińska, R. M., *Appointment to And Holding of Collegial offices in the early principate using the example of Curatorial Colleges*, *Miscellanea Historico-Iuridica*, Vol. XXIII, No. 1/2024.
- Kolb, A., *Die cure in Rome - Aufgaben, Kommunikation, Vernetzung innerhalb der Stadtverwaltung un das Beispiel procurator columnne Divi Marci*, *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit, Antike Imperien, Geschichte und Archäologie*, Bd. 2, Herausgeber Reden, S., Schmidt-Hofner, S., Eich, P., Bang, P., Schöningh, F., 2018.
- Корнелије Тацит, *Анали*, превела Црепајац, Ј., Београд, 1970.
- Meiggs, R., *Roman Ostia*, second edition, Oxford, 1997.
- Newton Curtus, H., *The Epigraphic evidence for the regins of Vespasian and Titus*, Ithaca, 1902.
- Полибије, *Историје*, предговор, превод и коментар Рицл, М., Матица српска, Нови Сад, 1988.
- Радивојевић, А., *Конструкције и технике грађења античког Рима*, Београд, 2004.
- Robinson, O., *Ancient Rome, city planning and administration*, London and New York, 1991.
- Станковић, Е., *Улога транспорта у снабдевању Рима*, Зборник радова: Слобода пружања услуга и правна сигурност, Крагујевац, 2019.
- Suetonius Tranquillus, *The Lives Of The Twelve Caesars* translated by Thomson, A., London, 1909.
- Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града*, превод, предговор и објашњење Мирковић, М., Београд, 1991. и Titus Livius, *The History of Rome*, translated by Roberts, C., editor Rhys, E., London, 1905.
- The Geography of Strabo*, translated Hamilton, H. C., in three volumes, London, MDCCCCLIV.
- The letters of the Younger Pliny*, translated by Delaware Lewis, J., London, 1879.
- Ciceron, *Zakoni*, priredio i preveo Nečas Hraste, D., Zagreb, 1996.